

Қ. Сарқытқан^{1*}, М. Қадыролла² , Н.Б. Оспан¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

* e-mail: kaster0102@mail.ru

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚОНЫСТАНУ ГЕОГРАФИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕСЕРІ

Мақала диаспора және ирреденттер туралы анықтамаларға негізделе отырып, қазақ диаспорасы мен ирреденттеріне тарихи-географиялық тұрғыдан талдау жасалып, қытай қазақтарының диаспора емес, ирреденттер екеніне ғылыми тұжырым беріледі. Шетелдегі этникалық қазақтардың аса мол үлесі сақталған Қытай Халық Республикасының (Қытай) Шынжаң Ұйғур автономиялық ауданы (Шынжаң) құрамындағы Іле Қазақ автономиялық облысының жалпы аумақтық-әкімшілік жағдайы мен халқының географиялық қоныстану және этникалық құрамын демографиялық тұрғыда зерттеуге бағытталған.

Шынжаң ауданының Қытай үшін маңызды геосаяси және геэкономикалық орынға ие екендігі Іле Қазақ автономиялық облысының географиялық орны, аумағы, шекаралас елдері мен шекара ұзындықтары және табиғи ресурстық әлеуеті негізінде көрсетілген.

Мақалада баса мән берілген мазмұнның тағы бірі Іле Қазақ автономиялық облысының халқы және олардың аумақтық-әкімшілік бөлініс бойынша орналасуы осы облыс бойынша этникалық ұлттардың саны мен қала және елді-мекендер бойынша таралуына және халықтың тууы мен өлім-жітіміне, табиғи өсіміне негізделіп, жаңа әдебиеттерге сүйеніп, жан-жақты қарастырылған.

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы иммигранттар мен эмигранттар үлесі, көші-қон айырымы, өңірлер арасындағы мигранттардың статистикалық көрсеткіштері талданған. Көрсеткіштер негізінде Қазақстан мен Қытай арасындағы әлеуметтік-экономикалық мәселелер талданды. Мақаланың тағы бір өзекті тұсы – 2013-2020 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінен алынған статистикалық-демографиялық көрсеткіштердің пайдаланылуы. Бұл сандық мәліметтер екі мемлекет арасындағы сыртқы көші-қонның нақты жағдайын талдауда және баға беруде маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: диаспора, Шынжаң, Іле Қазақ автономиялық облысы, көші-қон географиясы, иммигранттар, эмигранттар, көші қон айырмасы.

K. Sarkytkan^{1*}, M. Hydyrolla², N.B. Ospan¹

¹Kazakh national pedagogical university named after Abai, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National university, Kazakhstan, Almaty

* e-mail: kaster0102@mail.ru

Geography of the Location of Chinese Kazakh and problems of Migration between Kazakhstan and China

The article is aimed at a demographic study of the geographical distribution and ethnic composition of the population of the Ili Autonomous Region as part of the Xinjiang Uygur Autonomous Region (Xin Jiang) of the People's Republic of China (China).

Based on the geographical location, territory, border countries and borders, and the natural and resource potential of the Ili Kazakh Autonomous Region, which occupies an important geopolitical and geo-economic place for China.

In addition, the article paid special attention to the population of the Ili Kazakh Autonomous Oblast and their territorial-administrative division, as well as the distribution of the ethnic nation in the city and settlements of this region, based on new literary sources based on natural growth, fertility and mortality of the population.

The article analyzes the share of immigrants and emigrants between the Republic of Kazakhstan and China, the migration difference, and statistical indicators of migrants between regions. And socio-economic issues between Kazakhstan and China are considered on the basis of indicators. Another relevance of the article is the use of statistical demographic indicators obtained from the statistics Com-

mittee of the Ministry of national economy of the Republic of Kazakhstan in the period from 2013 to 2020. These quantitative data play an important role in the analysis and assessment of the real state of external migration between the two countries.

Key words: Diaspora, Xinjiang, Ile-Kazakh Autonomous Region, geography of migration, immigrants, emigrants, migration balance.

К. Сарқытқан^{1*}, М. Кадыролла², Н.Б. Оспан¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kaster0102@mail.ru

География расселения китайских казахов и проблемы миграции между Казахстаном и Китаем

В статье на основе определений диаспоры и ирредентов проводится исторический анализ казахской диаспоры и ирредентов, а также делается научный вывод о том, что китайские казахи – ирреденты, а не диаспора.

Статья направлена на демографическое исследование географического расселения и этнического состава населения Илийской Казахской автономной области в составе Синьцзян-Уйгурского автономного района (Шэньчжэнь) Китайской Народной Республики (Китай), где сохранилась наибольшая доля этнических казахов за рубежом.

В статье на основании географического положения, территории, взаимоотношений с приграничными странами, длины границ и природно-ресурсного потенциала Или-Казахской автономной области обоснована важность геоэкономической и геополитической роли Синьцзян-Уйгурского автономного района для Китая.

Кроме того, в статье особое внимание было уделено населению Илийской Казахской автономной области и их территориально-административному делению, а также распространению по городу и населенным пунктам этнической нации, на основе новых литературных источников, основанных на естественном росте, рождаемости и смертности населения.

В статье проанализирована доля иммигрантов и эмигрантов между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой, миграционная разница, статистические показатели мигрантов между регионами. Также рассмотрены социально-экономические вопросы между Казахстаном и Китаем на основе приведенных показателей. Еще одна актуальность статьи – использование статистических демографических показателей, полученных от комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан в период с 2013 по 2020 годы. Эти количественные данные играют важную роль в анализе и оценке реального состояния внешней миграции между двумя государствами.

Ключевые слова: диаспора, Синьцзян, ирредент, Или-Казахская автономная область, география миграции, иммигранты, эмигранты, сальдо миграции.

Кіріспе

Бүгінгі күні әлемнің 40-тай мемлекетінде шамамен 5 млн-ға жуық қазақ өмір сүріп жатыр. Оларды ирреденттер және диаспора құраушы азаматтар деп бөліп қарауға болады. Мұндағы диаспора сөзі грек тілінен аударғанда «шашырау» деген ұғымды білдірсе, ирредента сөзі италиян тілінде «азаттығы жоқ» деген сөзінен алынған (Досан Баймолда, 2015). Алайда, нақты саны толық емес. Неліктен оларды ирреденттер мен диаспора деп бөліп отырмыз, себебі, екеуі мүлде екі басқа ұғым. Диаспора – халықтың бір бөлегінің ата-мекенінен түрлі себептермен қудалауға ұшырап, басқа елдерге қоныс аударуынан қалыптасқан шоғыры. Ал, ирреденттер – делимитация және демаркация жағдайында жат елдің иелігінде қалып қойған, өздерінің

бұрынғы ата қонысында жасап жатқан, тарихи Отанынан бөлініп қалған азаматтар. Халықаралық қарым-қатынаста диаспоралар мен ирреденттердің алатын орны маңызды. Ол елдерді жақындастыруда белгілі деңгейде оң ықпал етеді. Сондықтан диаспораның даму тарихын зерттеу көптеген елдер үшін сыртқы саясатын жүзеге асырудағы маңызды құрал болып отыр. Қазіргі геосаяси және геоэкономикалық жағдайда еліміз үшін де қазақ диаспоралары мен ирреденттерінің әлеуетін пайдаланудың маңызы жоғары. Алайда, оны толық пайдалана алып жатқан жоқ. Олай дейтініміз әлі күнге осы саланы зерттейтін ғылыми институт қалыптаспады. Оны ғылыми сала ретінде мектептен бастап оқытудың теориялық және әдістемелік қажеттілігін ғылыми ортада ұсындық (Kaster Sarkytkan, 2013: 358-365).

Қазақстанда диаспорология ғылымының, соның ішінде қазақ диаспорасы туралы зерттеулердің мемлекет деңгейінде зерттелмеуінің басты себептерінің бірі – Кеңестер Одағынан қалған «ұлтсыздану» саясатының салдары еді. Себебі, социалистік идеологияны дәріптеу және ұлттық құндылықтар мен мәдениеттерді барынша орыстандыру саясаты Кеңес Одағында миграция және диаспорологияны ғылыми тұрғыда зерттеудің жеке саласы ретінде қарастыруға мүмкіндік бермеді. Тек, ортақ коммунистік мүдде тұрғысынан ғана қарастырды. Бұл көзқарас көші-қон процестерін зерттеудің үдерісін кейінге шегерді. Егемендіктен соң, бұл саланы зерттеу біртіндеп қолға алынды, алайда, теориялық негіздер батыстық ғалымдардың еңбектері болып отыр. Ал батыста осы саланы ерте қарастырған. Мысалы, Висконсин-Мэдисон университетінің саяси ғылымдарының профессоры Джон Александр Армстронг 1976 жылы *“American Political Science Review”* ғылыми журналында *“Mobilized and Proletarian Diasporas”* (Жұмылдырылған және пролетарлық диаспоралар) атты мақаласы арқылы диаспорология және диаспоралардың жұмылдырылған (mobilized) және пролетарлық түрлеріне анықтама беріп, терең талдау жасаған (Armstrong, John A, 1976).

Батыс елдерінде диаспора туралы зерттеулер ерте басталғанымен, 1990 жылдардан кейін даму кезеңі басталды. Өйткені осы уақытта дүниежүзінің әлеуметтік-саяси және экономикалық бейнесінде түбегейлі өзгерістер жүріп жатты. Бұған мысал ретінде Австриялық әлеумет- және саясаттанушы және көші-қон маманы Райнер Баубек (*Rainer Bauböck*) пен немістің Билефельд университетінің профессоры, халықаралық көші-қон және этникалық қатынастарды зерттеуші маманы Томас Файсттың (*Thomas Faist*) бірлескен авторлығындағы **“Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods”** атты еңбегін қарастыра болсақ, мынадай тұжырымға кез боламыз: *«Отарлық кезеңнен бері халықтың ауқымды халықаралық қозғалысы адамзат тарихындағы маңызды тарихи құбылыстардың бірі болды. Бұл бүкіл әлемнің әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық көріністерінің өзгерісіне әкелді. Алайда, ғылыми ізденістер ерте басталғанына қарамастан, әлемнің нақты назары 1990 жылдардан кейін басталды. Себебі, БҰҰ сияқты ірі халықаралық ұйымдардың мән беріп араласуы ғалымдардың, саясаткерлердің қызығушылығын оятып, диаспора, халықаралық көші-қон және босқындардың трансұлттық мәселелері тура-*

лы зерттеулер жүргізілді. Бұл зерттеулер мен жарияланымдар барлық мәселеге жаңа серпін берді, әрі қарай да жалғаса бермек» (Райнер Баубек, Томас Файст, 2010).

Дүниежүзінде осы статусқа сай келетін ұлт өкілдері аз емес. Соның бірі – қазақтар. Қазақтар халық ретінде – диаспора және ирредент ретінде қарастырылатын халық. Мәселен, Қытай, Моңғолия, Ресей және Орталық Азия елдеріндегі қазақтар ирреденттер саналады. Ал бұдан өзге алыс-жақын шетелдерде тұратын қазақтарды диаспоралар мәртебесіне ие деп айтуға болады. Осының ішінде Қытай қазақтарына тоқталар болсақ, олар – сонау ескі заманда осы аймақта қоныстанған халықтардың бүгінгі ұрпағы. Қытай жазбаларына қарасақ, Шаң заманында (б.з.б. 14 ғ. – б.з.б. 11 ғ.) жазылған сүйек жазбаларында Қытайдың орта жазығы мен оның төңірегіндегі аймақтарда бір-біріне тәуелсіз елдер мен ұлыстар өмір сүргені айтылады. Солардың ішінде Коң-фаң, Гур-фаң қатарлы көшпелі ұлыстарды қытайтанушы ғалымдар ғұндардың арғы аталары деп атап отыр (Ю Тайшан, 2000). Ал Орта жазық қытай халқының ата-бабасы, өсіп-өнген жері екенін ескерсек, оның айналасы қазіргі ҚХР аумағының көпшілік жері сол кезде көшпенділердің қонысы екені анық. Ал кейін Ғұндар дәуіріне келгенде, VI ғасырдың ортасында Түрік қағанаты өз мемлекетін құрды. Олар Алтайдан Қырымға дейінгі жерді иелік етті. Көп кешікпей Шығыс және Батыс Түрік қағанатына бөлінді. Батыс Түрік Қағанатының орталығы Жетісу болған (Аманжолов, 2005). Ал Шығыс Түрік Қағанатының негізгі аумағын Моңғолия мен қазіргі Қытай құрамындағы Шыңжаң ауданы құрады. Бұл қазіргі қытай қазақтары қоныстанып отырған аумақтың кезінде Түрік қағанатының аумағы екенін түсіндіреді.

Қытайдың Миң патшалығы тұсында (1368-1644 ж.) қазақтар мен моңғол-ойрат тайпалары Тәңіртауының (Тянь-Шаньның) солтүстігі және Орта Азия даласында іргелес отырған немесе араласып көшіп-қонып жүрген (Нәбижан Мұқаметханұлы, 2010). Бұл үрдіс Қытайдың Шығыс-Солтүстік өңірінде жасаған манчжур (қытай тілінде – манзу. – Қ.С.) ақсүйектерінің 1644 жылы Бей Жінде құрған феодалдық Цин империясының (қытай тілінде – Чиң. – Қ.С.) алғашқы кезінде де сақталды. Алайда, 1755 жылдың көктемінде 200 мың қолмен келген Цин әскерлері Жоңғар хандығын жойып, халқын өзіне бағынышты ету тарихымен өзгеріске ұшырады. Соның нәтижесінде 1759 жылы Цин патшалығы бүкіл Шыңжаң өңіріне билік орнатты. Осы

жылдан бастап Іле алқабында жер игерумен Цин үкіметі айналыса бастады. Ал Патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлау нәтижесінде Цин империясы мен Патшалық Ресей арасында 1864-1885 жылдар арасындағы келісімдер негізінде шекаралық шарттар жасалды. Нәтижеде Шынжаң өңіріндегі қазақтар мен Ресейге қараған қазіргі Қазақстан қазақтары арасындағы халықаралық сипат алған көршілік қарым-қатынас орнады (Нәбижан Мұқаметханұлы, 2010). Осыдан бастап, қазақ ирреденттерінің тағы екі тармағы – Қытай және Моңғолия қазақтары қалыптасты. Осы 3 мың жылдан артық тарихи даму кезеңіне назар салғанда, қазіргі Шынжаң ауданында жасап отырған қазақтар арғы ата-бабаларынан бері сол өңірде жасап келе жатқан халықтардың заңды ұрпағы екені анық. Арада талай үркін-қорқын, үдіре көшу, босу болғанымен байырғы халық айналып келіп өз ата-мекенінде тіршілігін жалғастырып кете берген. Бұл Қытай қазақтарын диаспора емес, ирредент екенін ұғындырады. Тіпті, қазақы тілмен «ата қоныс қазақтары» деп атауға да болады. Ал диаспораларды «қоныс аударған қазақтар» деп атауға да болар еді.

Әдістеме

Зерттеу барысында диаспора және ирреденттердің сөздік мағынасы мен тарихи және ғылыми тұрғыдағы анықтамасына талдау жасай отырып, қазақ диаспорасы мен ирреденттерінің қалыптасуындағы себептер мен әр елдегі этникалық қазақтарды тарихи-қоғамдық, саяси тұрғыда қарастыру арқылы Қытай қазақтарының диаспора емес, өз атамекенінде отырған ирре-

денттер екенін ғылыми тұрғыда дәлелдеуге тарихи, баяндау әдістері қолданылса, олардың қазіргі қоныстанған аумақтық ерекшеліктері және Қазақстан мен Қытай арасындағы миграциялық жағдайды талқылауда, географиялық модельдеу (*Географияда: сөздік, графикалық, картографиялық, математикалық, т.б. модельдер әдістері бар*), статистикалық және салыстыра талдау әдістері негіз етілді.

Негізгі бөлім

Қытайдың Шынжаң Ұйғыр автономиялық ауданында (Шынжаң – Қ.С.) қоныстанған қазақтар негізінен Іле Қазақ автономиялық облысына (ІҚАО) қарасты елді-мекендерде орналасқан. Ал Шынжаң – Қытайдың солтүстік-батысындағы жер аумағы 1,600 мың шаршы шақырым келетін әкімшілік-аумақтық бөлініс. Ол қазіргі таңда Қытай үшін аса маңызды геосаяси және геэкономикалық мәнге ие. Шынжаң 8 мемлекетпен шектеседі және 16 кедендік бекеті бар. Соның ішінде Қазақстанмен арадағы шекара ұзындығы 1718 шақырым. Бұл шекара сызығы негізінен ІҚАО аумағынан өтеді (Шынжаң Чайна, 2011). Облыс жер ауданы 350 мың шаршы шақырым әрі Қазақстан және Ресей Федерациясымен шектесетіндіктен геосаяси орнының маңыздылығы жоғары (*Ли Шун Шың, 2015*). Шынжаң ауданының Қытайдағы географиялық орны мен Іле Қазақ автономиялық облысының Шынжаңдағы географиялық орнын салыстырмалы түрде (1, 2-сурет) көре аласыздар (wikipedia.org, 09.01.2018).

Облыстың жалпы табиғи-географиялық

1-сурет – Шынжаңның Қытайдағы орны

2-сурет – ІҚАО-ның Шынжаңдағы орны

жағдайының өзіндік ерекшелігі бар (2-сурет). Бастысы, географиялық аумағы кең. Мәселен, батысы мен шығысының арақашықтығы шамамен 1000 шақырымнан артық. Солтүстігі мен оңтүстігінің аралығы 800 шақырымнан асады. Су ресурстарына бай. Өзендерінің су мөлшері мол болып, ауылшаруашылығы үшін барынша тиімді. Ірі өзендерінің бірі саналатын Ертіс өзені Алтай тауының батыс-оңтүстік қапталынан басталады да, шығыстан батысқа қарай ағып Зайсан көліне құяды. Оның екі жағасы шөбі шүйгін, суы мол кең жайлымдық болып, талай мың жылдан бері ата-бабамыз құтты қоныс

етіп келген. Келесі ірі өзен – Тянь-Шаньның солтүстік баурайынан басталатын Іле өзені. Ол батысқа қарай ағып Балқаш көліне құяды. Өзеннің екі жағасы құнарлы егістік, суы мол, шұрайлы жайылым, ауа-райы қолайлы. Жер бедері теңіз деңгейінен 1000-3000 метрден биік, оның үстіне теңіз – мұхиттардан шалғай орналасқандықтан, қоңыржай белдеулік құрғақ, суық климатына жатады. Жылдық орташа жауын-шашын мөлшерінің 145 мм, салыстырмалы ылғалдықтың төмен, температураның жылдық және тәуліктік айырмашылығы жоғары.

Іле облысына қарасты үш өңірдің (Алтай,

3-сурет – Шынжаң және Іле Қазақ автономиялы облыстың физикалық картасы

Тарбағатай, Іле) табиғи-географиялық және экономикалық-әлеуметтік жағдайында айырмашылықтар бар. Мысалы, Алтай тауларында жыл бойы континенттік ауа массалары басым, климаты қоңыржай континентті, тау беткейлерінде жылдық жауын-шашын мөлшері 350-600 мм төңірегінде. Тау етегінде 250-300 мм төңірегінде. Қардың түсуі тау етегінде 20-30 см, ал тауға биіктеген сайын 2 метрге дейін қалыңдайды. Бұл өңірде мал шаруашылығы, туризм және тау-кен өндіріс саласы жақсы дамыған.

Тарбағатай өңірінің климаты қуаң континентті. Қысы салқын, жазы ыстық, жауын-шашынның жылдық мөлшері 350-500 мм. Ауаның орташа температурасы қаңтарда -20°C , шілдеде $+22^{\circ}\text{C}$. Тау беткейлерінен көптеген өзендер бастау алады. Олар негізінен қар суымен қоректенеді. Тау етегінің топырағы ашық қызыл қоңыр түсті, аласа және орта тауларында қызыл қоңыр және қара топырақты болып келеді. Дала зонасында итмұрын, мойыл, қараған

тал, көк теректі өсетін орман зонасы орналасқан. Аймақтың ерекшелігіне байланысты егін және мал шаруашылығы, жеңіл және өңдеуші өндіріс пен қызмет көрсету, сауда-саттық салалары жақсы дамыған.

Іле аймағы өңірінің ауа-райы құрғақ әрі өте құбылмалы. Жер бедерінің әркелкі болып келуі жылу мен ылғал мөлшеріне де өз әсерін тигізеді. Тау беткейлерінде шілде айында орташа температурасы $+20^{\circ}\text{C}$, $+25^{\circ}\text{C}$. Жылдық жауын-шашын мөлшері тау етегінде 250-350 мм, тау беткейлерінде 300-450 мм. Аласа өңірлерінде небәрі 120 мм шамасында ғана. Іле алқабының өзен сулары мол. Текес, Күнес және Қас өзендерінің қосылуынан Іле өзені пайда болған. Іле өзеніне Тәңір тауының қойнауынан құлай аққан 126-дан астам өзен, бұлақ сулары құйылады. Соңғы жылдары халық санының артуы мен егістік алқаптарының кеңеюі және зауыт-кәсіпорындардың көптеп құрылуы, жолдардың салынуы салдарынан ауаға керексіз

газдардың таралуы, топырақ пен жер асты суларына керексіз сулар мен қалдықтардың енуі экологиялық ортаның шамадан тыс ластануына алып келіп отыр. Жердің сортаңдануы мен шөлейттену жағдайы ауыр. Шынжаң бойынша құмды-шөлді жер ауданы жарты млн шаршы шақырым шамасында болса, осының жартысына жуығы осы облыс аумағында. Жайылымның тұяқкесті болуы да жердің шөлейттенуіне әсер етіп келеді. Қытай Ғылым Академиясының мәліметіне сүйенсек, соңғы 20 жыл ішінде 30 мың шаршы шақырым аумақ түрлі дәрежеде шөлдесе бастаған. Осы аймақтардың біраз бөлігі Іле – Қазақ автономиялық облысы аумағында (Қастер Сарқытқан, 2015).

Әкімшілік тұрғыда облыс құрамына, Тарбағатай, Алтай сынды екі аймақ пен төте қарайтын Құлжа қаласы, Күйтун қаласы және Құлжа, Қорғас, Нылқы, Тоғызтарау, Күнес, Текес, Моңғолкүре және Шапшал Сібе автономиялық аудандары қамтылады. Орталығы – Құлжа қаласы. Халқының саны 2018 жылы 4 млн 300

мың адамды құрады. Орташа тығыздығы – 16 адам. Туу коэффициенті 9,12 ‰, өлім-жітім – 4,8 ‰, табиғи өсім – 4,32 ‰. Қазақ ұлтының саны 22 пайызды құрайды. Халық саны жалпы өсу бағытында. Негізгі тұрғындарын қазақ, қытай, ұйғыр, моңғол, дүнген, сібе, қырғыз сынды ұлт өкілдері. Алайда, соңғы жылдары Қытайдың ішкі өлкелерінен көптеп қоныс аударудың әсерінде таза қытай азаматтарының сандық үлесі жылдан-жылға артып келеді. Соның нәтижесінде қалалар мен аудандарда халық саны тез көбеюде. Халық санының жылдам артуы жұмыспен қамтылу, бала санын көбейту және өзге де әлеуметтік жағдайларды қиындатып отыр. Осының нәтижесінде қазақтардың Қазақстанға қоныс аудару үдерісі де жеделдеді. Алайда, Қазақстан үкіметінің тұрақсыз саясатының салдарынан біраз жылдар қазақ көші тоқырап қалды. Бұл өз кезегінде Қытайдағы қазақтардың жағдайына, психологиясына кері әсер етіп отыр.

1-кесте – Іле қазақ автономиялы облысы: әкімшілік құрамы, халқы мен жер ауданы

<i>Жер атауы</i>	<i>Халық саны</i>	<i>Жер ауданы (шаршы шақырым)</i>
<i>Құлжа қаласы</i>	542000	524,94
<i>Күйтун қаласы</i>	300000	1109,89
<i>Іле ауданы</i>	372590	4681,90
<i>Шапшал Сібе автономиялық ауданы</i>	179744	4471,95
<i>Қорғас ауданы</i>	364400	5429,83
<i>Тоғызтарау ауданы</i>	164860	4326,90
<i>Күнес ауданы</i>	297600	6813,74
<i>Моңғолкүре ауданы</i>	158900	11127,91
<i>Текес ауданы</i>	156900	7764,10
<i>Нылқы ауданы</i>	157000	10130,37
<i>Тарбағатай аймағы</i>	966300	94698,78
<i>Шәуешек қаласы</i>	159500	3991,25
<i>Усу қаласы</i>	210300	14299,86
<i>Дүрбілжін ауданы</i>	201200	9448,37
<i>Сауан ауданы</i>	203000	12676,58
<i>Толы ауданы</i>	89100	19977,34
<i>Шағантоғай ауданы</i>	53400	6112,13
<i>Қобықсары ауданы</i>	49900	28192,65
<i>Алтай аймағы</i>	623000	117699,01
<i>Алтай қаласы</i>	226300	10829,06
<i>Буырышын ауданы</i>	65900	10357,35
<i>Жеменей ауданы</i>	37600	7152,30
<i>Көктоғай ауданы</i>	85800	32186,11
<i>Бұрылтоғай ауданы</i>	71600	33250,74
<i>Қаба ауданы</i>	79700	8166,58
<i>Шіңгіл ауданы</i>	56200	15576,87

Қазақстан Республикасы егемендік алған соң, ұлттың басты даму нысаны әрі мемлекеттік мәңгілік мүддесі үшін халықтың демографиялық-әлеуметтік жағдайын арттыруға мән берді. Сондай-ақ көші-қон, соның ішінде тарихи Отанына оралатын қандастар туралы оңтайлы шешімдер мен бағдарламалар дайындалды. Статистикалық мәліметтерге сәйкес 2020 жылдың басына халық саны 18 631 779 адамды құрайды, бұл көрсеткіш бойынша әлемде 63-орында (ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, № 36-7/53).

Қазақстан Республикасы 1992 жылы қаңтарда Қытай Халық Республикасымен сауда-экономикалық келісім жасады. Сол жылы екі ел арасындағы сауда-саттық 432 млн АҚШ долл. құрады. Одан соң екі мемлекет арасында 68-ге жуық келісімдерге қол қойылды (Мадиев Д.А., 2018). Мұндай қарым-қатынастар көші-қон ағынының артуына да әсерін тигізді.

Қазақстан Республикасының сыртқы көші-қоны айырмасы ТМД елдерінен басқа да шет елдермен 2019 жылы 1444 адамды, ал 2020 жылдың қаңтар-маусым аралығында 774 адамды құрап, оң нәтижеге жетіп отыр. Соның ішінде ҚР мен ҚХР арасындағы көші-қонының қарқынды әрі оң көрсеткіштері анықталады. Қазақстаннан кетушілерге қарағанда келушілердің қарасы басым. Қазіргі таңда ҚР мен ҚХР арасындағы көші-қон жағдайына әсер етуші себептерді жіктер болсақ, төмендегілерге негізделген:

- экономикалық (еңбек нарығындағы жағдайды қоса алғанда);

- тарихи;

- географиялық;

- саяси-құқықтық;

- әлеуметтік;

- этнодемографиялық;

- этномәдени. Сондықтан осы аталмыш себептерді жинақтай келе қазіргі кезде екі ел арасындағы көші-қонның артуына мына факторлардың әсері зор деп бағалауға болады. Олар:

1. Сауда-саттық істері бойынша;

2. Еңбек ресурсы ретінде табысы жоғары аймақтарға қоныстану;

3. Кәсіпкерлікті бастау немесе дамыту мақсатында;

4. Білім іздеу және өзін дамыту негізінде.

Екі мемлекет арасындағы көші-қон жағдайын соңғы 10 жылдық көлемінде қарастырар болсақ, Қазақстанға келген Қытай азаматтары 2014

жылы (630 адам) 2013 жылмен салыстырғанда (2092 адам) күрт азайғаны байқалады. 2015-2017 жылдар аралығында иммигранттар саны артып, 3015 адамға жетті (ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, 2018: 134). Бұл ҚР мен ҚХР арасындағы келісімдер мен жобалар санының өсуімен, инвестицияны тартумен, сонымен бірге шет елдердегі қазақтарды Отанына тартумен байланысты. Ал 2018 жылдан бастап Қазақстанға келген адамдар санының өсімі байқалады, 2020 жылдың тек қаңтар-маусымында 1220 адамды құрады (4-суретке қараңыз). Бұл жалпы әлем бойынша етек алған пандемия жағдайымен байланысты болып отыр. Осы жылдар арасындағы жағдайларға қарағанда көші-қон динамикасы өзгермелі болып тұр. Бұған әрине, экономикалық, саяси және пандемия секілді форс-мажор жағдайлар да ықпал етуде (ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, 2020: 24).

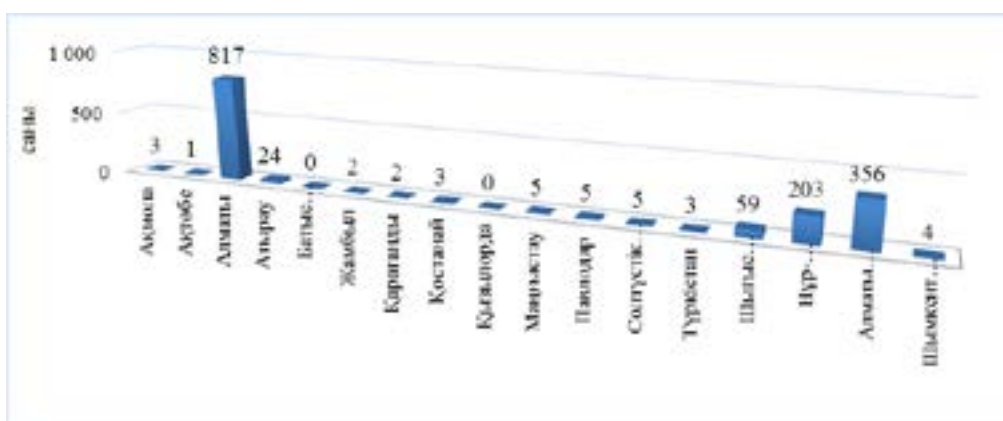
Белгілі Қытайтанушы ғалым Е. Садовскаяның мәлімдеуінше де, Қытайдан Қазақстанға көші-қонның дамуында тұрақты тұруға қоныс аударатын репатрианттар, яғни этникалық қазақтар – қандастар ағынын негіздейтін тарихи фактор үлкен рөл атқарады (Садовская Е., 2008)

Тағы да осы автордың зерттеуінде, қытай көші-қонының негізгі орталықтарына Алматы, Нұр-Сұлтан, Ақтөбе, Алматы және Шығыс Қазақстан облыстары жатады. Алматыда қытай компанияларының өкілдіктері бар. Ал Нұр-Сұлтан қаласында – құрылыстарда, Ақтөбе облысында мұнай және газ өндіру бойынша қызмет көрсетумен байланысты кәсіпорындарда жұмыс істейді. Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарында кірпіш, черепица, тамақ өнімдерін өндіруге мамандандырылған кәсіпорындар бар (Кожирова С., 2010).

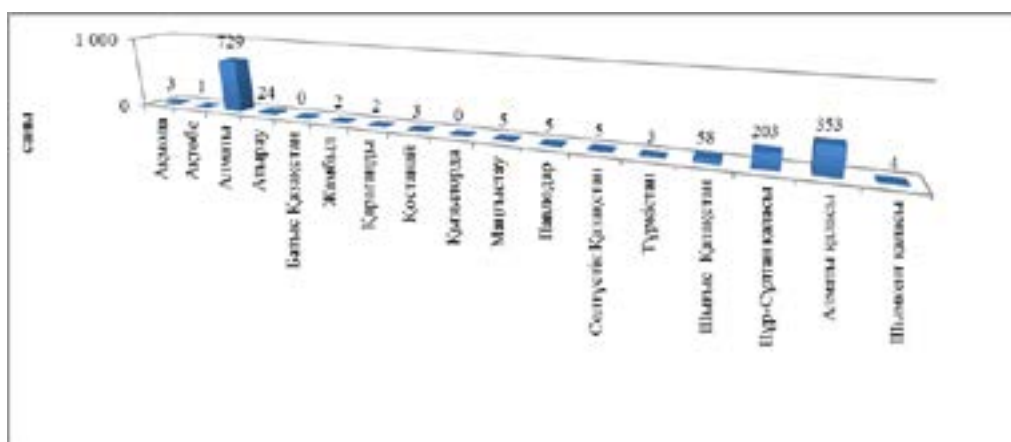
ҚР мен ҚХР арасындағы негізгі эмигранттар ағыны Алматы, Шығыс Қазақстан облыстары мен Алматы қаласынан байқалады. Алматы облысынан – 88 адам, ал Шығыс Қазақстан облысынан – 1 адам, Алматы қаласынан 3 адам Қытай Халық Республикасына қоныс аударған. Бұл әр өңірде иммигранттар санының артып, ал эмигранттардың азаюын білдіреді. Көші-қон айырымы бойынша ең жоғарғы көрсеткіш (7-суретте көрсетілгендей) Алматы облысына тиесілі (729 адам). Содан соң Алматы, Нұр-Сұлтан қалаларында көші-қон айырмасы сәйкесінше 356; 203 адамды құрайды. Ақмола, Шығыс Қазақстан, Атырау облыстары көші-қон айырмасы орташа көрсеткіштеріне ие.

4-сурет – Қазақстанға келген иммигранттар санының динамикасы (2013-2020 жылдары)
Дерек көзі: stat.gov.kz

5-сурет – Қазақстан өңірлері бойынша иммигранттар саны
Дерек көзі: stat.gov.kz

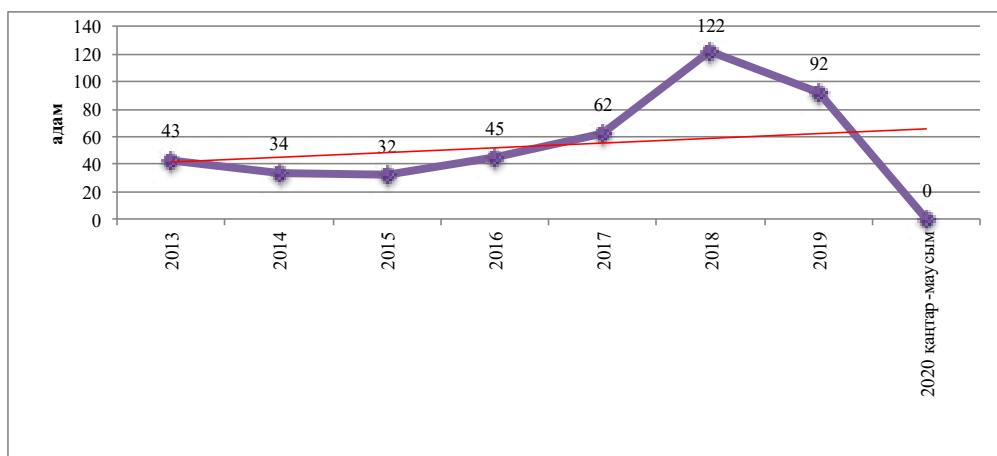
6-сурет – Өңірлер бойынша көші-қон айырмасы
Дерек көзі: stat.gov.kz

Ал енді Қазақстан Республикасынан Қытай Халық Республикасына кеткен эмигранттар санының динамикасына назар салар болсақ (5-суретке қараңыз). Екі ел арасындағы кеткен адамдар саны тұрақты артқанымен, соңғы жылдары көрсеткіштер өзгеруде. Эмигранттардың басым бөлігі – жастар. Қазақстандықтар үшін жоғары оқу орнында тегін білім алу бағдарламалары жылдан жылға артып, бұл өз кезегінде ҚХР-ға көші-қонның ағынына әсерін тигізеді (С. Кошанова, Б. Ракишева, А. Мажитова, Г. Ашкенова). Қытайдың халықаралық студенттер санын едәуір арттыруға мүмкіндігі бар, себебі білім алу құны Солтүстік Америка, Аустралия немесе Еуропа елдерімен салыстырғанда қол жетімді және ел үкіметтің жүйелі реформасының нәтижесінде Қытай жоғары білім сапасы даму үстінде (Lu Z., Li W., Li M., Chen Y, 2019).

Қазақстан мен Қытай арасындағы білім беру байланыстарын дамыту Қазақстан мен

Қытай арасындағы саяси және экономикалық ынтымақтастықтың серпінді дамуына, сондай-ақ тұлғааралық байланыстардың өсуіне негізделген заңды процесс болып табылады. Қытай үшін білім беруді интернационалдандыру – бұл елдің халықаралық беделін арттырудың және батыс жүйеге балама ұсынудың бір тәсілі. Қазақстан үшін Қытай университеттерімен өзара іс-қимыл академиялық ұтқырлық пен ғылыми-зерттеу ынтымақтастығының мүмкіндіктерін кеңейтуге, сондай-ақ елдің еңбек нарығын түрлі салалардағы білікті мамандармен қамтамасыз етуге ықпал етеді (Serikkaliyeva A.E., Nadirova G.E., Saparbayeva N.B, 2019).

Соған орай, 2016 жылдан бастап көші-қонның қарқындылығы байқалады, дегенмен 2019 жылы кеткен адамдар саны азайып, 2020 жылдың қаңтар-маусымында пандемия жағдайына байланысты адамдар мүлде тоқырап қалған (4-суретке қараңыз).

7-сурет – Қазақстаннан Қытайға кеткен эмигранттар санының динамикасы (2013-2020 жылдары)
Дерек көзі: stat.gov.kz

Нәтижелерді талдау

Қазақ халқы өзінің ұлт болып ұйысып, дамуы барысында көптеген қиындықтарға тап болып, ұлт ретінде жойылып кету қаупіне де жолықты. Ол еліміздің географиялық орналасуы, аумағының кеңдігі және мол табиғи-ресурстық әлеуетінің болуымен тікелей қатысты. Соның нәтижесінде қазақ халқы әлемнің көптеген елдеріне жан сауғалап босып кетті. Осыған орай, қазақ диаспорасын зерттеу жұмыстары егемендіктен соң басталды. Алайда, географиялық қоныстануына қарай, біз шетелдегі барлық қандастарымызды

диаспора және ирредента ретінде қарастырамыз. Қазақстанмен тарихи көрші ел – Қытай Халық Республикасы құрамында өмір сүріп отырған қазақтар олар диаспора емес, себебі, өз жерінде, атамекенінде отыр.

Қытай қазақтары шоғырлы қоныстанған Шыңжаң ауданына қарасты, Іле Қазақ автономиялы облысы жер аумағы және табиғи-климаттық және ресурстық әлеуеті бойынша Қытай үшін маңызды аймақ болып саналады. Осы облыс жерінің табиғи-географиялық ерекшелігіне байланысты ауылшаруашылығы, өнеркәсіп, әсіресе, өндіруші өнеркәсіп және соңғы жылдары қызмет

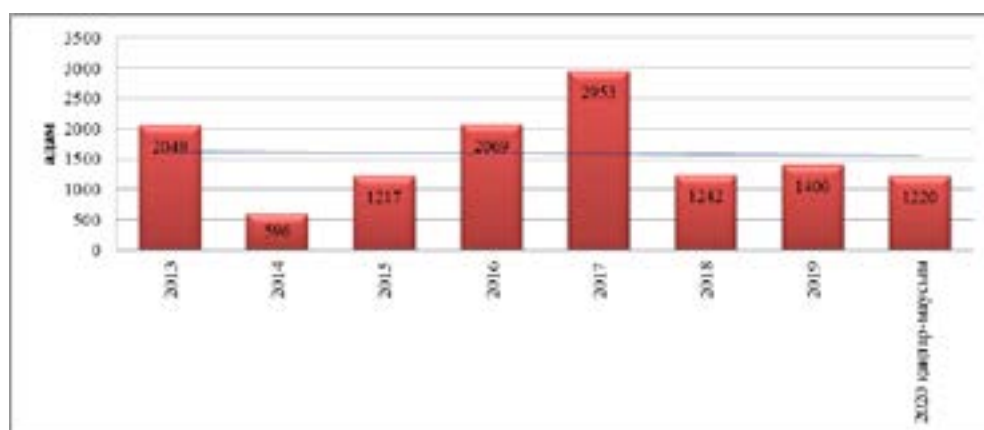
көрсету, туризм және сауда-экономикалық салалар жақсы дамып келеді. Облыстың экономикалық дамуы Қытай мен Қазақстан арасындағы көп жақтылы сауда-экономикалық, мәдени-әлеуметтік қарым-қатынастардың дамуына зор ықпал етіп отыр.

Экономикалық өсіммен бірге облыс аумағында экологиялық мәселелер де туындап келеді. Оның салдары көршілес отырған Қазақстанға да әсер етуде. Іле Қазақ автономиялы облысындағы соңғы кездердегі халық санының артуы облыстағы жұмыспен қамту және аз санды халықтардың өзінің тілімен білім алу жағдайын қиындатып жіберді. Ұрпақтарының болашағына алаңдаған Қытай қазақтары Қазақстанға қоныс аударуды үдетті. Алайда, Қазақстан үкіметінің қандастарға қарата көші-қон саясатының бір бағытта, тұрақты жалғаспауы ондағы қазақтардың көшіп келуіне өзіндік қиындықтар туғызды. Десе де, соңғы бірнеше жыл көлемінде көші-қон қайта жанда-

на бастады. Бірақ пандемия салдарынан көшіп келушілер саны күрт азайып кетті.

Қазақстан мен Қытай арасындағы көші-қон мәселелері тек, қандастардың ғана көшімен шектеліп қалмайды. Одан тыс, еңбек миграциясының көші-қоны бар. Ол бойынша Қытайлық компаниялардың жұмысшыларының Қазақстанға келуі тіркелсе, білім көші-қоны бойынша Қазақстандық жастардың Қытайға білім алуға баруын айтуға болады.

Жалпы екі мемлекет арасындағы көші-қон жағдайын, иммигранттар мен эмигранттар санын талдай келе, көші-қон айырмасының оң көрсеткіштерін байқауға болады. Алайда 2013-2020 жылдар аралығындағы көші-қон санының тұрақсыздылығы есебінен әр жылда көші-қон айырымының бір өсіп, бір азайғаны аңғарылады. Алайда 2014 жылдан бастап 2017 жылдары арасында көші-қон айырымының тұрақты өсімін көруге болады (Статистика комитеті, Астана, 2018: 227).

8-сурет – Қазақстан мен Қытай арасындағы көші-қон айырмасы (2013-2020 жылдары)

Дерек көзі: stat.gov.kz

Сонымен бірге, екі мемлекет арасындағы көші-қон әр өңірде әртүрлі. Қытаймен шекараның Қазақстанның шығыс және оңтүстік-шығыс бөлігімен бөлінуінің себебінен Алматы мен Шығыс Қазақстан облыстарында көші-қон айқын байқалады. Сонымен бірге, елордамыз Нұр-Сұлтан қаласы мен Ақмола облысына, миллионер қалалар – Алматы, Шымкент қалаларына иммигранттар көптеп келеді. Өңірлер арасында Батыс Қазақстан, Қызылорда облысына ҚХР-дан келетін иммигранттар саны ең аз. Ал 2019 жылы Алматы облысына 817 иммигрант келіп, облыстар арасында алдыңғы орынға ие болған. (7-суретке қараңыз).

Қорытынды

Адамзат тарихына көз жібергенімізде, халықтың ішкі және сыртқы көші-қоны – бұрыннан бар және ол көптеген халықтарға тән, ортақ үрдіс. Алайда, олардың арасында қалыптасудың себебі мен салдары әр түрлі. Ол сол кездегі саяси-тарихи шарт-жағдай мен ұлттың немесе азаматтардың жеке шешімімен байланысты. Бұл туралы танымал әлеуметтанушы, саясаттанушы ғалымдар Стивен Каслс Марк Дж. Миллер былайша қорытындылайды: «population shift from

countries are not similar amongst themselves and is defined by personal decisions of people taking part in the shifting and is a function of globalizing economy» ([Castles, Stephen and Mark J. Miller, 2003](#)). Демек, бұл – адамзат өркениеті мен экономиканың ғаламдануындағы бір функция ретінде қаралатын және бағаланатын құбылыс.

Зерттеуден көріп отырғанымыздай, әлемнің көптеген елдерін түрлі тарихи және әлеуметтік жағдайларға байланысты қоныстанған қазақ халқы дүниежүзіндегі ең шашыранды таралған ұлттардың бірі ретінде мойындалып отыр. Алайда, олардың Қазақстанмен шектесетін тарихи-географиялық аймақтарға жақын немесе алыс мекендеуіне байланысты диаспоралар және ирредента деп әлеуметтік-саяси статусқа ие болуы заңдылық. Шетелде өмір сүріп отырған қазақтардың ең ірі шоғыры Қытай елінде жасап отыр. Олар Патшалық Ресей мен Цин империясының әділетсіз шекаралық келісімдері негізінде шекараның екі жағында қалып қойған бір халық ұрпақтары. Қазақстан өз егемендігін алған соң, әлемдегі санаулы елдердің бірі болып, шетелдегі қазақтарды көшіріп келуге мемлекеттік деңгейде мән берді.

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы көші-қон үдерістерінің заңдық-құқықтық негіздерінің жасалуымен қандастардың және жұмыс күшінің, білім алушылардың көші-қоны біртіндеп қалыптасып дамыды. Алайда, екі мемлекет арасындағы көші-қон айырмашылығы оң. Кетушілерден қарағанда келушілер саны артуда. Алайда әр кезеңде әртүрлі сипатқа ие болып отыр. Келушілердің ішінде тұрақты тұруға келетін қандастардың үлесі басым.

Алдағы уақытта осы үрдісті тіпті де дамыта түсу керек.

Тәуелсіздіктің 30 жылы ішінде Қазақстанға 1 млн-нан астам этникалық қазақ қоныс аударды, бұл ел халқының айтарлықтай көбеюіне ықпал етті. Осының ішінде Қытай қазақтарының үлесі 15 пайыз шамасында. Оның себебін Дәлелхан Айболат және Мажиденова Дарико қатарлы ғалымдардың «OPCION» ғылыми журналында жарық көрген *“Return migration issues in Kazakh-Chinese relations: Mobility and immobility in migration of Kazakh diaspora in China”* атты мақаласында былайша түсіндіреді: *«Қытай қазақтарының Қазақстанға қоныс аударғысы келмеуінің негізгі себебі – олар жергілікті халық болып табылады. Сондай-ақ, соңғы жылдары Қазақстанда экономикалық өсімнің төмендеуі және Қытай экономикасының тұрақты өсуі Қазақстанның тартымдылығын төмендетті. Алайда Қытайдағы қазақтар ана тілі мен ұлттық бірегейліктің сақталуына қатты алаңдайды. Бұл қазақтардың Қазақстанға қоныс аударуына түрткі болған фактор. Қытайдан келген жастардың Қазақстанның жоғары оқу орындарында оқуға деген ниетінен біз соның дәлелін көре аламыз»* (Айболат Дәлелхан, Дарико Мажиденова, 2018).

Еліміздің геосаяси мүддесі тұрғысынан шетелдегі этникалық қазақтарды Отанға тартудың маңызы зор. Ол үшін ел үкіметі қазіргі қолданыстағы заңдар мен жасалатын көмек көлемін ұлғайтып, барынша жағдай жасауы тиіс. Соның бір шарты ретінде еліміздің әлеуметтік және экономикалық тартымдылығын арттыру қажет. Бұл қазақ көшінің дамуына жаңа серпін берері анық.

Әдебиеттер

Баймолда Д. Еуропадағы қазақтар (тарихи және бүгінгі жағдайы). Публицистикалық зерттеу. – Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының “Атажұрт” баспа орталығы, 2015. – 192 б.

Сарқытқан Қ. Шетел қазақтарын тануды мектеп оқулықтарынан бастау – заман талабы. «Қазақ диаспорасының жасампаз әлеуеті: Тарихи және заманауи келбеті» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференция. – Алматы, 2013 қазан. 358-365 б.

Армстронг Д.А. Жұмылдырылған және пролетарлық диаспоралар. Америкалық саяси ғылымдарға шолу 70.2 (1976): 393–408.

Райнер Б., Томас Ф. Диаспора және транснационализм: тұжырымдамалар мен теориялар және әдістер. Амстердам университетінің баспасы, 2010. – 352 б.

Тайшан Ю. Байырғы ұлыстарды тыңнан зерттеу. ҚХР, БейЖиң, Жуң Хуа-Шужүй, 2000.

Аманжолов Қ.Р. Түрік халықтарының тарихы. – Алматы: «Білім», 2005. 13-б.

Нәбижан Мұқаметханұлы. Дипломатиялық қатынастар және Қытайтану мәселелері. – Алматы: «Тарих тағылымы», 2010. – 204 б.

Мұқаметханұлы Н. Дипломатиялық қатынастар және Қытайтану мәселелері. – Алматы: «Тарих тағылымы», 2010. – 204 б., 48 б.

Шынжан Чайна (құрастырған Шынжан саяхат мекемесі). – Үрімжі, 2011. – 48 б. 1 б.

Ли Шун Шың. Қытайдағы аз ұлттар//Қытайша басылымы. – Бейжің, 2015. – 47 б.

[https://ru.wikipedia.org/wiki/Или-Казакский автономный округ](https://ru.wikipedia.org/wiki/Или-Казакский_автономный_округ). 09.01.2018.

Сарқытқан Қ. Қытайдың нарықтық шаруашылығының аумақтық орналасуы және Қазақстанға әсері. – Алматы: “Бастау”, 2015. – 237 б.

2019 жылдың басынан 2020 жылдың 1 қаңтарында Қазақстан Республикасы халық санының өзгеруі туралы / ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, № 36-7/53

Мадиев Д.А. Қазақстан мен Шыңжаң арасындағы шекара маңы сауда байланыстарының дамуы, «Қазақстан-Қытай қарым-қатынастары», Республикалық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2018. – 252 б.

2018 жылғы Қазақстан Республикасы халқының қорытынды көші-қоны: Демографиялық статистика. 21 серия // ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, 2018, 134-бет.

2020 жылғы қаңтар-маусымына Қазақстан Республикасы халқының көші-қоны: Демографиялық статистика. 21 серия // ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, 2020, 24 б.

Садовская Е. Китайская миграция в Казахстане: причины, основные тенденции и перспективы // Центральная Азия и Кавказ, 2008, №1(55). – С. 46.

Кожирова С. Казахстанский вектор китайской миграции. – С. 6. www.enk.kz/ru/Lica-enu

Кожанова С., Ракишева Б., Мажитова А., Ашкенова Г. (2016) Некоторые аспекты учебной миграции из Республики Казахстан в Китайскую Народную Республику // Казахстан Спектр. – №1. – С. 65.

Lu Z., Li W., Li M., Chen Y., (2019) Destination China: International Students in Chengdu // International Migration 57(3), pp.354-372.

Serikkaliyeva A.E., Nadirova G.E., Saparbayeva N.B (2019) Educational migration from Kazakhstan to China: Reality and prospects // Integration of Education 23(4), pp.504-517

Қазақстан Республикасының демографиялық жылнамалылығы / Статистикалық жинақ // ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, Астана, 2018, 227-бет.

Castles, Stephen and Mark J. Miller (2003) Migratory Process the Formation of Ethnic Minorities; The Age of Migration. New York, Guilford Press, pp. 21-49.

Айболат Д., Мәжиденова Д. Қазақстан-Қытай қатынастарындағы миграция мәселелері: Қытайдағы қазақ диаспорасы көшінің ырықты-ырықсыз ықпалдастық факторлары. “Орсион” қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар журналы. Зулия университеті, Маракайбо-Венесуэла. 33№ 85 (2018): 582-604 б.

References

Baymolda D., Europadagy qazaqtar (tarihy jane bugingi jagdayı) (Kazakhs in Europe (history and current situation) // Almaty: Publishing center “Atazhurt” of the World Association of Kazakhs, 2015 – 192 p.

Sarkytkan K., “Shetel qazaqtaryn tanudy mektep oqlyqtarynan bastau – zaman talaby” (“It is one of the modern requirements to start learning foreign Kazakhs from school textbooks”) // Creative potential of the Kazakh Diaspora: History and modern appearance – Republican scientific-practical conference. Almaty – October 2013. Pp. 358-365

Armstrong D. A., “Jumyldyrylgan jane proletarlyq diasporalar” (“Mobilized and proletarian diasporas”) // American Political Science Review 70.2 (1976): 393–408.

Rayner Bawbek, Tomas Fayst. Diaspora jane transnacionalizm: tujyrymdamalar men teoriyalar jane adister. (Diaspora and transnationalism: concepts and theories and methods) // University of Amsterdam Publishing House, 2010. 352p

Yu Tayzhan: Baiyrgy ulystardy tyngnan zertteu (Virgin study of ancient peoples) // China, Beijing, Zhonghua-Shuzhui, 2000.

Amanzholov Q.R., Turik halyqtarynyng tarihy (History of the Turkic peoples) // Almaty: “Education”, 2005, p.

Mukhametzhanyuly N., Diplomatialyk qatynastar jane Kytaitanu maseleleri (Diplomatic relations and problems of Chinese studies), Almaty: “History readings”, 2010. – 204 p.

Mukhametzhanyuly N., Diplomatialyq qatynastar jane Kytaitanu maseleleri (Diplomatic relations and problems of Chinese studies) // Almaty: “History readings”, 2010. – 204 p., 48 p.

Xinjiang China (Xinjiang China (compiled by Xinjiang Travel Agency) // Urumqi: 2011. – 48 p. 1 p.

Li Xun Xing. Qitaidagy az ulttar (Minorities in China) // Chinese edition. – Beijing: 2015. – 47 p.

[https://ru.wikipedia.org/wiki/Или-Казакский автономный округ](https://ru.wikipedia.org/wiki/Или-Казакский_автономный_округ) (Ili-Kazakh Autonomous Okrug) // 09.01.2018.

Sarkytkan K., Qytaidyng naryqtyq sharuashylygynyng aumaqtyq ornalasuy jane !Qazaqstanga aseri (Territorial location of China’s market economy and its impact on Kazakhstan) // Almaty, “Bastau”, 2015-237 p.

2019 jilding basynan 2020 jyldyng 1-qangtaryna Qazaqstan Respublikasy khalyyq sanynyng ozgerui turalı (On changes in the population of the Republic of Kazakhstan from the beginning of 2019 to January 1, 2020) // Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, № 36-7 / 53

Madiev D.A., Qazaqstan men Xinjiang arasyndagy shekara mangy sauda baylanystarynyng damuy (Development of cross-border trade relations between Kazakhstan and Xinjiang, “Kazakh-Chinese relations”) // Proceedings of the Republican Scientific Conference, Almaty, 2018. -252 p.

2018 jylgy Qazaqstan khalqynyng qortyndy koshi-qony (Final migration of the population of the Republic of Kazakhstan in 2018) // Demographic statistics. Episode 21. Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, 2018, page 134.

2020 жылғы қантар-масымна QR халқының қосы-қоны (Migration of the population of the Republic of Kazakhstan for January-June 2020) // Demographic statistics. Episode 21. Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, 2020, p.

Sadovskaya E., Kitaiskaya migratsiya v Kazakhstane: prichiny, osnovnye tendentsii perspektivy (Chinese migration in Kazakhstan: reasons, main trends and perspectives) // Central Asia and the Caucasus, 2008, №1 (55), p. 46.

Kozhirova S., Kazakhstanskii vektor kitayskoy migratsii (Kazakhstan vector of Chinese migration) // S. 6. www. enu.kz/ru/Lica-enu

Kozhanova S., Rakisheva B., Mazhitova A., Ashkenova G. (2016) Nekotorye aspekty uchebnoy migratsii iz Respubliki Kazakhstan v Kitayskuyu Narodnuyu Respubliku (Some aspects of educational migration from the Republic of Kazakhstan to the People's Republic of China) // Kazakhstan Spectrum, №1, p. 65.

Lu Z., Li W., Li M., Chen Y (2019) Destination China: International Students in Chengdu // International Migration 57(3), pp.354-372.

Serikkaliyeva A.E., Nadirova G.E., Saparbayeva N.B (2019) Educational migration from Kazakhstan to China: Reality and prospects // Integration of Education 23(4), pp.504-517

Kazaqstan Respublikasynyng demografiyalıq jylnamalygy (Demographic yearbook of the Republic of Kazakhstan / Statistical collection) // Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, Astana, 2018, page 227.

Castles, Stephen and Mark J. Miller (2003) Migratory Process the Formation of Ethnic Minorities; The Age of Migration. New York, Guilford Press, pp. 21-49.

Aibolat D., Mazhidenova D., Qazaqstan-Qytai qatynastaryndagyn migratsiya maseleri (Problems of migration in the Kazakh-Chinese relations: factors of involuntary integration of the Kazakh diaspora in China) // Journal of Social Sciences and Humanities "Opcion". Zulia University, Maracaibo-Venezuela. 33№ 85 (2018): pp. 582-604.